

Joanna Bednarek

e-mail: bednarekjoanna87@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3403-6629

MARIANNA, POLITICS AND PARANOIA

ABSTRACT

The text is a review of the book *Marianna z Żeglińskich Dembińska. Polskie początki buntu kobiet* (Kraków 2017) by Elżbieta Wichrowska. The main merit of the book is the introduction of a person barely known, although important for the history of Polish feminism, in the context of women's gender roles of the day and the emergent alternative culture.

KEYWORDS

Elżbieta Wichrowska, Marianna z Żeglińskich Dembińska, gender, feminism, November Uprising

DOI: 10.18318/WIEKXIX.2018.24

EWA WOJCIECHOWSKA

(Uniwersytet Jagielloński)

CO „PŁEĆ PANTOFŁA” MÓWI NAM O DZIEWIĘTNASTOWIECZNYM ROZUMIENIU MĘSKOŚCI?

REC.: Tomasz Kaliściak, *Płeć Pantofla. Odmieńcze męskości w polskiej prozie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Warszawa-Katowice 2016, ss. 344.

Dziewiętnastowieczne polskie powieści od dawna stymulują literaturoznawców do badania kategorii męskości. Szczególnie inspirujący są w tym obszarze Józef Ignacy Kraszewski i Henryk Sienkiewicz, bardzo popularni wśród swoich współczesnych, jak sejsmograf wyczuwający drgania społecznej wrażliwości i tematy ważne, niepokojące czy drażliwe. Obaj sporo miejsca poświęcali przeciwstawianiu figur mężczyzn zniewieściałych – mężczyznom heroicznym. Analizy figur męskości w XIX wieku okazują się bardzo płodne – myślę przede wszystkim o książkach Marii Janion, Ryszarda Koziołka, Mateusza Skuchy¹ oraz omawianej tutaj pracy Tomasza Kaliściaka.

Nowoczesny mężczyzna i jego przeciwieństwo

Pierwsza połowa XIX wieku to moment utrwalania się normatywnego modelu nowoczesnego mężczyzny ze wszystkimi jego aporiami i wewnętrznymi sprzecznościami. Powstaje wówczas ideał „męskości heroicznej” lub „hipermęskości”, jak je nazywa Kaliściak: aktywnego, działającego podmiotu męskiego, który

¹ Zob. M. Janion, *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996; R. Koziołek, *Ciała Sienkiewicza. Studia o płci i przemocy*, Katowice 2009; M. Skucha, *Ładni chłopcy i szalone. Męskość i kobiecość w późnym piarstwie Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Kraków 2014.

z nostalgią patrzy na przeszłość i tęskni za czasami, kiedy role płciowe były wyraźniej zdefiniowane. To typ falliczny, dojrzały i silny; atletyczny, przedsiębiorczy i wojowniczy. Ma być sprawny jak maszyna. Jednak ten normatywny typ męskości produkuje swoje przeciwieństwo – model mężczyzny zniewieściałego, bezproduktywnego, bezwolnego, biernego, analnego² i dziecinnego. Określa go dobrze tytułowa figura z powieści Ludwika Szyrmera: Pantofel – zlekioniony autor, schowany za plecami kobiecej figury, której nazwisko widnieje na okładce, wiecznie pomiatany przez innych, ponoszący nieustannie porażki. Jednak jego podmiotowość nie wyczerpuje się w kondycji negatywnej (niebyciu prawdziwym mężczyzną, niespełnianiu wzorca). W interpretacji Kaliściaka Pantofel, mężczyzna zniewieściał, potrafi emancypacyjnie wykorzystać swoją kondycję, stosując praktyki queerowe. Badacz zachęca, byśmy zobaczyli w Pantoflu nie tylko negatyw, nie tylko to, co odrzucone, ale kontrprojekt, parodiujący hiper-męskosc i przeciwstawiający jej własne stanowisko. Tę tradycję – nieoficjalny, ciemny nurt – chce dla polskiej historii literatury odzyskać autor omawianej rozprawy. Postaci Pantofla, Petroniusza czy Nerona (a chciałoby się jeszcze uzupełnić wywód Kaliściaka o bohaterów Kraszewskiego czy Dzierzkowskiego) przygotowują drogę bardziej radykalnym realizacjom odmiennej męskości u Witkacego czy Gombrowicza. Tym samym autor książki pozwala inaczej spojrzeć na polską dziewiętnastowieczność – i na tym aspekcie pracy chciałabym się w tej recenzji skupić.

Specyfikę polskiego przeżywania normatywnej i odmiennej męskości Kaliściak ujmuje następująco:

Zniewieściałość okazuje się być piętnem szczególnie dotkliwym dla Polaków, którym los przypisał trudną rolę poddanych i doświadczających sromotnej klęski w walce z zaborcami. Ogromne zapotrzebowanie na literaturę wskrzeszającą liczne portrety męskich bohaterów z przeszłości, którego wyrazem stała się chociażby powieść historyczna XIX wieku, potwierdzają istotnie deficyt męskości w polskim narodzie. Jednak oprócz męskich (a nawet hiper-męskich) postaci i postaw, którymi żywi się powieść historyczna, znajdziemy w literaturze polskiej XIX wieku i początków XX wieku sporo przykładów ilustrujących odwrotną tendencję: zniewieściałość. Można więc rzec, że w literaturze tego okresu mieszają się dwa skrajnie odmienne wzorce męskości: męskości superwirylniej, będącej wyrazem nostalgicznej tęsknoty za przeszłością i wielkością narodu, oraz męskości zniewieściałych, wyrażających schyłkowe tendencje współczesności. (s. 88)

² Píše Kaliściak: „Analność tę rozumiem jako przeciwieństwo falliczności, strukturę niecentralistyczną i niewertykalną, a więc rizomatyczną i rozproszoną w przedsymbolicznym (semiotycznym) podglebiu języka” (s. 189). I dalej: „Twierdzę wręcz, że Gombrowicz w *Ferdynurke* prezentuje własną teorię, a nawet praktykę dzieła analnego, w świetle której dzieło jest ekskrementem, a pisanie wydalaniem. W porównaniu do rozmaitych psychoanalitycznych koncepcji dzieła, akcentujących pozytywnie pojętą motywację związku pisania z narodzinami dzieła, koncepcji z zapłodnieniem, twórczości z potomstwem, itp., analna teoria dzieła literackiego wiąże się z wydalaniem, odrzucaniem/wyrzucaniem (także w sensie abiektałnym) systemu symbolicznego w jego opresyjnej (fallicznej) formie, w tym także treści nie tylko jako powieściowej fabuły, lecz także kryjącej się za nią traumy, wynikającej z doświadczenia negatywności [...]” (s. 204).

Te rozpoznania nie znajdują jednak potwierdzenia w samej rozprawie. Okazuje się, że polska męskość objaśnia się doskonale za pomocą narzędzi wypracowanych przez zachodnich badaczy, co – szczególnie w świetle powyższej interesującej deklaracji – pozostawia niedosyt.

Pantofel, Płoszowski, Petroniusz

W *Płci Pantofla* wykładnia narodzin nowoczesnej męskości osnuta jest na interpretacji twórczości dwóch autorów: Szyrmera i Sienkiewicza. Ten pierwszy pisarz od lat jest dla badaczy romantyzmu ogromną zagadką – z jednej strony, surowy konserwatysta, związany ze środowiskiem koterii petersburskiej, z drugiej zaś – awangardzista i prekursor powieści psychologicznej. „Katolik, ale jako szpak wyuczony na pozytywce Sue, Sand i kompanii, śpiewa nam na nutę pieśni pobożnych szaleństwo romansowe”³ – pisał o nim ksiądz Ignacy Hołowiński. Do tego bardzo niewiele o nim wiemy, a – jak powiada Mieczysław Inglot – „mystyfikacje stały się jego drugą naturą”⁴. To jednocześnie trudność, ale i szansa – ponieważ pozwala literaturoznawcom podejść do jego twórczości w sposób swobodniejszy. Podczas gdy wielu z nich kładzie nacisk na niejednoznaczność dzieł Szyrmera i bada mechanizmy destabilizacji znaczeniowej, akcentując ich metatekstualny charakter (Ewa Owczarz, Wojciech Hamerski⁵), o tyle Tomasz Kaliściak proponuje powrót do lektury biograficznej, idąc za rozpoznaniem Piotra Chmielowskiego, który w wielu doświadczeniach bohaterów Szyrmera (w tym przemocy ze strony rówieśników) widzi echo przeżyć samego autora. W wielu więc miejscach narracji omawianej książki Ludwik Szyrmer i Wincenty Pantofel nakładają się na siebie w jednej figurze męskiego zniewieścienia.

Jednak w świecie Szyrmera zniewieścianość nie oznacza jeszcze odmienności seksualnej, nie konotuje homoseksualności bohatera. Pantofel (i sam Szyrmer), podobnie jak Leon Płoszowski z *Bez dogmatu*, są heteroseksualni, co więcej – ich zniewieścianość i gwałtowne uczucia ku kobietom są ze sobą ściśle powiązane. Pisze o tym Kaliściak: „Płoszowski jest zniewieścianość nie dlatego, że mógłby być homoseksualistą, ale dlatego, że jest bezgranicznie zakochany w kobietach, a ta szalona miłość do kobiet pozwala mu – ku własnemu zaskoczeniu – odkryć kobietę w sobie” (s. 101). U Pantofla/Szyrmera oraz Płoszowskiego zniewieścianość to kondycja fatalna, tragiczna; nienawiść do samego siebie, apatia i bierność, bezproduktywność i niezdolność do nawiązywania relacji.

Ten model jednak zmienia się – zobaczymy to wyraźnie, gdy zestawimy Płoszowskiego z Petroniuszem z *Quo vadis*. Powieść ta, przypomina Kaliściak, zaczyna ukazywać się w prasie w tym samym roku, w którym toczy się proces Oscara Wilde’a, a w samej konstrukcji Petroniusza, jego estetyzmie i wrażli-

³ Cyt. za: M. Inglot, *O powieściach Szyrmera w latach 1838–1844*, „Pamiętnik Literacki” 1964, z. 3, s. 79.

⁴ Tamże, s. 55.

⁵ Zob. E. Owczarz, *Nieosiągalna całość. Szkice o polskiej powieści XIX wieku. Józef Ignacy Kraszewski – Ludwik Szyrmer – Henryk Sienkiewicz*, Toruń 2009; W. Hamerski, *Romantyczna troposfera powieści*, Poznań 2010.

wości na męskie piękno, w jego relacji z Markiem Winicjuszem, znajdujemy ślady Wilde'owskich bohaterów. Mimo że Sienkiewicz starannie tabuizuje homoseksualizm tak, że na kartach powieści jest on niewidoczny, zostawia uważnym czytelnikom ukryte tropy.

Ciekawi również przedstawione w *Płci Pantofla* zderzenie dwóch typów mężczyzny zniewieściałego w *Quo vadis*: szlachetnego dekadenta Petroniusza oraz groteskowego, budzącego obrzydzenie Nerona. To zestawienie pokazuje, że męskość zawsze ma strukturę dialektyczną, a każda jej propozycja potrzebuje negatywnego punktu odniesienia. Hipermężczyzna i Pantofel są awersem i rewersem tego samego mężczyzny, jak Lord Queensberry i Oscar Wilde, jak fallus i anus, władza i opór, działanie i apatia, dorosły i dziecko. A powiedzmy nawet więcej: im bardziej hipermęskość się fortyfikuje, tym silniejsze prowokuje kontrreakcje. „Reaktywowana analność – pisze Kaliściak o bohaterze Gombrowicza – nie pozwala Józiovi wejść w męską tożsamość. Można powiedzieć, że wyparcie strefy analnej jest cechą konstytutywną heteroseksualnej męskości. Dojrzała męskość lęka się analności niczym Józio pupy” (s. 221).

Broniąc mężczyzny

Zarówno w *Płci Pantofla*, jak i w swojej poprzedniej książce *Katastrofy odmieńców*⁶, Kaliściak rozpoczyna wywód od historii sędziego Schrebera, najsłynniejszego paranoika świata, u którego Freud zdiagnozował wyparty homoseksualizm. O ile w *Katastrofach odmieńców* interpretacja przypadku Schrebera koncentrowała się na pojęciu „paniki homoseksualnej” i rozpoznaniach Eve Kosofsky Sedgwick, o tyle w *Płci Pantofla* badacz wybiera język Roberta Esposito i widzi w Schreberze opowieść o biowładzy i immunizacji:

Zniewieściały mężczyzna jest wewnętrznym wrogiem, infekującym ciało narodu od wewnątrz. Ciało mężczyzny, zagrożone od wewnątrz dekadencją, zniewieściałością, słabością czy osławioną wówczas „chorobą woli”, staje się u schyłku XIX stulecia wraz z odkryciem procesów odpornościowych, głównym przedmiotem troski – obiektem „godnym obrony”. (s. 13-14)

Immunizacja, czyli nakaz obrony przed zagrożeniem, uzasadniany biologicznie, staje się fundamentem biopolityki męskości. Męskość jest czymś, co należy ufortyfikować i chronić, co więcej – by jej bronić, należy wzmocnić granice i uchronić się przed niebezpieczeństwem, można też dla niej coś lub kogoś poświęcić. W efekcie, jak pisze autor omawianej książki:

Zniewieściałość staje się zagrożeniem dla porządku płci do tego stopnia, że zdaje się ona nawet autoimmunizować hegemonię męskości, atakując ją od wewnątrz. Nie bez powodu używam tej immunizacyjnej metafory, chcąc bardzo wyraźnie podkreślić, że zniewieściałość, wraz z szerokim zestawem symptomów, którymi się objawiała, postrzegano w kategoriach choroby zagrażającej zdrowiu publicznemu. (s. 13)

Powołując się na kategorię immunizacji, Kaliściak nie dostrzega jej pozytywnego potencjału. Wyjątkowość pojęcia „odporności” u Esposito, w przeciwień-

⁶ Zob. T. Kaliściak, *Katastrofy odmieńców*, Katowice 2011.

stwie na przykład do wykładni Derridy, opiera się na możliwości afirmatywacji modelu biopolitycznej odporności (np. to, co Esposito pisze o relacji matki i płodu). Kaliściak zaś skupia się na obrazie heteronormatywnej, hegemonicznej męskości, która przed innością i odmiennością broni się pogardliwą kategorią zniewieścienia; męskości ufortyfikowanej, której mechanizmy obronne stają się tak silne, że trafiają we własny organizm, niszczą od środka samą męskość i męczyzn, zatruwają ich życiodajne soki.

W świecie, który pokazuje Kaliściak, energia tkwi tylko w *queer*: estetyce groteski, wzniosłości, gotyku i kampu. Tradycyjna męskość jest trawiona chorobą autoimmunologiczną. Dążąc do sterylnej męskości, do oczyszczenia jej z wszystkiego, co kobiece, miękkie, słabe, normatywny ideał atakuje sam siebie, zaś *queer*, afirmując to, co odrzucone i niżej wartościowane, staje się strategią emancypacyjną. Innymi słowy, w niewielkim stopniu Kaliściak chce przepracować samą opozycję między hiper-mężczyzną a Pantoflem, chodzi raczej o afirmację odrzucanego i zmianę wartościowania.

Zniewieścienie a kobiety

O ile dla wielu badaczy polskiej męskości (Koziołek, Mazurkiewicz⁷) ważna jest kondycja osierocenia, braku ojca, o tyle Kaliściak do niej nie nawiązuje. Koziołek w bardzo ciekawy sposób pokazuje, jak brak ojców w powieściach Sienkiewicza staje się źródłem nieoczekiwanej i niejednoznacznej siły kobiet, które – jak Oleńka z *Potopu* – nie tylko mają władzę decydować o sobie, ale również uosabiają pożądane cechy charakteru, do których dąży męski bohater. Kobięca opiekuńczość i odpowiedzialność za innych wyznaczają tu paradygmat dojrzałości, kierunku rozwoju jednostki. Lektura Koziołka wskazuje na ambiwalentny status kobiet u Sienkiewicza – i pewnie w wielu dziewiętnastowiecznych utworach dałoby się taką ambiwalencję odnaleźć. Jednak Kaliściak nie idzie tym tropem i nie problematyzuje kwestii kobiecości, która w jego narracji jest podwójnie zdeprecjonowana. Za pierwszym razem, gdy rekonstruuje on tradycyjny, patriarchalny model męskości, który uważa to, co kobiece, za gorsze, potworne, za odstępstwo od normy. Drugi raz, gdy kilkakrotnie przywołuje fantazje swoich bohaterów o miłości między mężczyznami, która ma być doskonalsza od miłości do kobiet z uwagi na niższość tych drugich. Podajmy przykład z interpretacji Kaliściaka powieści *Ciszy lasu i twojej ciszy...* Zbigniewa Grabowskiego:

W piekle patriarchalnej kultury, degradującej kobiecość do rangi biologii, heteroseksualny mężczyzna nie jest w stanie uzyskać pełni szczęścia. Pełnię intelektualną i duchową może on znaleźć jedynie w drugim mężczyźnie. Heteroseksualny mężczyzna wydaje się wewnętrznie pęknięty: popęd i prokreacyjny obowiązek skłaniają go ku kobiecie, ale duchowej jedności szuka w świecie mężczyzn, co popycha go w stronę homoseksualności. (s. 144)

⁷ Zob. R. Koziołek, dz. cyt.; F. Mazurkiewicz, *Męskość dziewiętnastowieczna – prolegomena*, „Teksty Drugie” 2015, nr 2.

Interesujące zresztą, że dokładnie ten sam wątek znajdziemy i w poprzedniej książce Kaliściaka (np. gdy pisze o Czechowiczu⁸).

Autor *Płci Pantofla* odnosi się też do tradycji poszukiwania miejsca poza płciami – bezpiecznego, niezagrażonego kobiecością. Przywołuje postać Marii Komornickiej/Piotra Własta czy passusy z *Dziennika Gombrowicza* (np. s. 175). Innymi słowy, queerowi bohaterowie Kaliściaka nie szukają sojuszu z kobietami, ale raczej chcą używać własnych strategii emancypacyjnych, mimo iż czasem powtarzają one gest wykluczenia i opresji wobec tego, co inne – ten sam gest, wobec którego się buntują. Kobiecość, kobieta, pozostają groźne, jednocześnie słabe i zdolne, aby zagrozić silnym męskim podmiotom, zarazić ich swoją pogardzaną miękkością⁹.

Kaliściak, pisząc o zniewieścieniu, nie problematyzuje statusu kobiet i tradycji ich deprecjonowania. W pojęciu „zniewieścienia” interesują go jedynie mężczyźni, a nie kobiety, w które również trafia negatywny ładunek tej kategorii (powiedzieć o mężczyźnie, że jest zniewieściały, to nie tylko zranić jego samego, ale i utwierdzić przekonanie o gorszości kobiet, o tym, że porównanie do kobiety to obelga). To zastanawiające, z jaką łatwością badacz przechodzi do porządku dziennego nad przemocą, jaką męskość (zarówno hipermęszczyzna, jak i Pantofel) zadaje kobietom.

Ewa Wojciechowska (Jagiellonian University in Kraków)

e-mail: wojciechowska.ewka@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1104-512

WHAT DOES THE “SEX OF THE SLIPPER” TELL US ABOUT THE NINETEENTH-CENTURY UNDERSTANDING OF MASCULINITY?

ABSTRACT

The author reviews the book *Płeć Pantofla. Odmieńcze męskości w polskiej prozie XIX i XX wieku* (Warszawa-Katowice 2016) by Tomasz Kaliściak, focusing on the ambiguities of the category of hypermasculinity and effeminacy in 19th and 20th century culture.

KEYWORDS

Tomasz Kaliściak, Ludwik Sztjrmmer, Henryk Sienkiewicz, masculinity, homosexuality

⁸ Zob. T. Kaliściak, *Katastrofy odmieńców*, s. 100. Autor zaznacza, że można tej perspektywie zarzucić „androcentryzm, mizoginizm, homonormatywizm”, ale nie przedstawia nam innych, alternatywnych opcji.

⁹ Kaliściak w *Płci Pantofla* cytuje przepełnioną lękiem przed obcowaniem z kobietami wypowiedź Jerzego z *Ciszy lasu i twojej ciszy...*: „Zdejmował mnie czasem strach zatracenia się w tej płci bez granic – bałem się przemienienia w androgyniczną istotę – bez twarzy – bez nazwy” (cyt. s. 137).